

Борис Год

ГОД Борис Васильович — кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри всесвітньої історії Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г.Короленка. Галузь наукових інтересів — всесвітня історія, філософія освіти і виховання в епоху європейського Відродження.

ВИХОВАННЯ ФІЛОСОФІЄЮ (ПИТАННЯ ЕТИКИ В ГУМАНІСТИЧНІЙ ПЕДАГОГІЦІ ІТАЛІЇ XV ст.)

Епоха Відродження — своєрідний, неповторний час в історії європейської цивілізації. Вона вражає багатством яскравих талантів і досягнень у різних галузях культури. Дух оновлення, який мав місце тоді, торкнувся і педагогіки. Звільняючись від середньовічної схоластики, вона шукала нових ідеалів, методів і форм виховання духовно і фізично гармонійної, всебічно розвиненої особистості. Її ідеї не втратили актуальності і в наш час. Гуманістична педагогіка була значною мірою «вихованкою філософії». Колискою для її стали гуманістичні знання (*studia humanitatis*), а ідейним стрижнем — гуманізм.

Гуманістичний ідеал сформувався передусім у моральній філософії (етиці) і збагачувався в інших галузях ренесансної культури. Між новою педагогікою і філософією існував тісний зв'язок, вони розвивалися пліч-о-пліч. Філософи — моралісти, які розробляли нову, світськи орієнтовану етику, самі виступали вихователями суспільства, а їх твори мали яскраво виражений педагогічний характер.

Початок нового підходу до морально-етичної проблематики слід шукати в творчості першого гуманіста Франческо Петрарки (1304 — 1374 рр.). Його трактати, листи, лірика свідчили про народження світогляду, принципово відмінного від середньовічного. У творі «Про власне незнання і багато чого іншого» Петрарка відзначив роль нової науки — етики, тісно пов'язаної з різноманітним досвідом людського життя. «Я запитую себе, яка користь знати природу звірів, птахів, риб і змії (натяк на Аверроеса — Б.Г.), або ігнорувати, або не турбуватися про знання людини, оскільки «хто ми, звідки і куди йдемо» [6, с.225]. Змістом справжньої філософії повинна стати не природа, а людина, а метою — виховання духовно багатого і морально досконалої особистості.

Ця ідея була підхоплена і розвинута видатним гуманістом і політичним діячем Флоренції Колуччо Салютаті (1331 — 1406 рр.), який бачив засіб такого виховання саме в *studia humanitatis*. Увібравши в себе досвід наук про людину (язичеський і християнський), вони допоможуть сформувати її кращі якості і чесноти (*virtus*). Філологія відкриє шлях до стародавньої мудрості, а філософія, риторика й історія — забезпечать повноту пізнання. Самі знання, освіта набули в епоху Відродження моральної цінності, стали ознакою справжнього благородства і достоїнства, тією ідеальною нормою, яка дає змогу досягти особистого блага і щастя.

Такий підхід відкривав перед педагогікою нові горизонти. Навчання і виховання об'єднувались в єдиному процесі — діалозі з античною мудрою і досконалою культурою. Вступати з нею у контакт, «покірно вбирати в себе ці чудові твори, майже перетворюватися у них завдяки любові, означало оновлювати себе за допомогою щедрої скарбниці людства...» [5, с.101].

Педагоги-гуманісти — П.-П.Верджеріо, Е.С.Пікколоміні, М.Веджо взяли на озброєння класичну спадщину, зробивши її головним змістом навчальної і виховної програми, а В. де Фельтре, Г.Барцицца і Г.Гваріні почали реалізувати на практиці нові ідеї у приватних школах, поставивши за мету всебічний і гармонійний розвиток особистості.

Моральна філософія була їх вірною помічницею. Гуманісти створили нову, світську етику, далеку від релігійної аскези. Не заперечуючи поняття добродетності в християнському розумінні, вони повернули традиційні моральні норми до земного життя, реальних інтересів і потреб людини. Це була мораль активної, творчої особистості, яка прагнула домогтися щастя тут, на землі, а не в загробному царстві. Характерно, що поняття добродетності (*virtus*), центральне в гуманістичній

етиці, трактувалось як «доблесть» і «слава».

Виникли різні напрямки і підходи до вирішення морально-етичних проблем. Лоренцо Валла (1407 — 1457 рр.), спираючись на філософію Епікура, проголошував право людини на задоволення всіх матеріальних і духовних потреб, оскільки вони обумовлені її природою (зовсім не гріховною), і на перший план виносив поняття «корисності». Доброчесність у традиційному розумінні — категорія «пуста, нісенітна і, безумовно, небезпечна й згубна», вищим благом є насолода, яка доступна людині як тілесно-духовній єдності. Благами тіла — здоров'ям, красою, силою — також не варто нехтувати, як і благами душі [6, с.234]. Реабілітація плоті, нове розуміння природи людини — характерні риси гуманістичної антропології, що стала підґрунтям ренесансної педагогіки з її ідеями гармонійного виховання тіла і душі. Загалом Валла віддавав пріоритет особистому благу перед суспільним, його етиці притаманні риси індивідуалізму й утилітаризму.

Представники іншої течії громадянського гуманізму, розробляючи питання соціальної етики, обстоювали принципи підкорення особистих інтересів суспільному благу. Саме вони мали найбільший зв'язок із педагогікою, а найвідоміші з них — Леонардо Бруні, Матео Пальмієрі та Леон Батіста Альберті — виступали її теоретиками.

Осередком громадянського гуманізму стала Флоренція — місто-держава, що славилась своїми республіканськими традиціями і бурхливим політичним життям. Цей напрямок започаткував ще Салютаті, коли сказав, що «на землі є дві найдорожчі речі — це батьківщина і друзі». Піднесення патріотичних почуттів на початку XV ст. у зв'язку із військовою загрозою з боку Міланського герцогства дало поштовх до виникнення низки політико—історичних творів. За цих умов актуально звучали слова з трактату Салютаті — флорентійського канцлера і прихильника республіканських свобод: «Хто заперечуватиме, що народ... має повне право чинити опір тому, хто позбавляє його свободи і всупереч справедливості захоплює владу?» [9, с.21].

Гуманісти трактували демократію і громадянську свободу як природну форму соціальності. Це визначило їх підхід до етичних проблем. Служіння спільному благу, державі, батьківщині розцінювалось як вищий державний обов'язок. Використовуючи філософію Аристотеля, Платона, Цицерона, поєднуючи античну думку з історичним досвідом і традиціями Флоренції, представники громадянського гуманізму висунули ідею виховання «ідеального громадянина», соціально активної, діяльної особистості, яка, за висловом Салютаті, поєднує *doktrina* і *virtus* — знання і громадянські чесноти. Почуття патріотизму, спільного обов'язку і державної відповідальності повинні були, на їхню думку, виховуватися всім укладом життя республіки.

Леонардо Бруні (1374 — 1444 рр.) — один із найяскравіших виразників цих ідей. Він сам був прикладом такої особистості. Перебуваючи на посаді канцлера, Л. Бруні займався науковою роботою, був перекладачем і пропагандистом античної філософії, творцем етичної доктрини і, водночас, педагогом-теоретиком. У своїх працях він змалював ідеальну особистість, духовно розкріпачену і гармонійно розвинену, яка здобуває щастя у праці на благо суспільства. Такою особистістю людина стає у процесі виховання і практичної діяльності, що потребують вправ для душі» [3, с.56], а кращими її якостями є честь і доблесть, вміння захистити «батьківщину, батьків, дітей і решту з тих, кого ми любимо» [3, с.61].

Тема «ідеального громадянина», забарвлена «флорентійським патріотизмом», звучала й у творчості Маттео Пальмієрі (1406 — 1475 рр.) — науковця і державного діяча, який півстоліття служив республіці. Свій твір «Громадянське життя» він присвятив «дорогим громадянам» і написав його народною італійською мовою, а не латиною, щоб зробити доступним широкому колу читачів. Соціально-етична концепція твору ґрунтувалась на постулатах античної думки (Аристотеля, Цицерона, Квінтіліана, Плутарха) і власних спостереженнях автора. Пальмієрі виходив із положення про природну соціальність людини і під цим кутом зору розглядав питання етики і педагогіки.

Він наголошував, що гармонія особистого і суспільного досягається шляхом послідовного здійснення принципу колективного блага, яке вимагає розумного підпорядкування приватних інтересів громадянському обов'язку. Справедливість і патріотизм, як моральні устої людського суспільства, покликані підтримувати соціальну злагоду і гармонізувати інтереси. Людина найбільш повно проявляє себе в творчій праці і громадянській активності, що є запорукою її

щастя.

Інтереси держави й спільне благо ідеальний громадянин мусить ставити понад усе. Заради них необхідно «чим завгодно жертвувати і зазнавати будь—якої небезпеки». «Суспільну користь, славу і честь ніколи не можуть заступити приватні вигоди, — повчав Пальмієрі співвітчизників, — і ніколи не буде корисним те, що... завдасть шкоди всьому тілу держави» [8, с.432].

У першій частині трактату автор торкнувся педагогічної теми. Державі потрібні не лише герої, а просто чесні, порядні й корисні люди. Виховання — відповідальна громадська справа. Пальмієрі окреслив контури гуманістичного виховного ідеалу — всебічно розвинена, фізично і духовно досконала особистість з високим рівнем освіти і громадянськості. Моральні якості повинні формуватися у молоді за допомогою філософії — «завідуючої всіма... дисциплінами і найважливішою з усіх справ людських» [8, с.419]. Та її частина, що звернена до людей (етика), «навчає чеснотам, виганяє ганджі, спонукає до благого життя...; спираючись на неї, слід виховувати дітей...» [8, с.419]. Важливим чинником є праця — основа блага і достоїнства людини і суспільства в цілому. Молодь повинна займатися наукою, ремеслами, мистецтвом, «бути обізнаною з усіма речами людськими» [8, с.424], знати закони і поважати їх.

Пальмієрі — педагог порушує питання про методи гуманістичного виховання, вказує на необхідність узгодження їх з природою дитини, її віком та індивідуальними нахилами, наголошує на неприпустимості насильства й тілесних покарань.

Італійські гуманісти зверталися зі своїми педагогічними настановами не лише до народу. У державах, де існували монархічні режими, вони намагалися вплинути на правителів. Тема виховання «ідеального государя» стала популярною в епоху Відродження. Їй віддали данину П.-П.Верджеріо, Е.С.Пікколоміні, Дж.Понтано, пізніше — Н.Макіавеллі.

«Ідеальний государ» — це передусім «філософ на троні», мудрий і освічений, еталон доброчесності і політичної коректності. Він дбає про спільне благо підданих, розвиток культури і освіти. Особливо підкреслювалися його справедливість і щедрість, а також величність і великодушність (*magnificentia, magnanimitas*), тобто здатність до значних громадянських справ, великих витрат на підтримку культури, науки, мистецтва. У такому дусі, наприклад, «виховував» правителя Флоренції Лоренцо Медічі його вчитель гуманіст М. Фічіно.

П.-П.Верджеріо (1370 — 1444 рр.) адресував свій педагогічний трактат нащадкові падуанської династії Каррара — Убертино. Коли він написав його (1402 р.), хлопчикові було 12 років. Убертино уже брав участь у військових операціях, де проявив неабиякі здібності. Трактат набув широкого розголосу і перевидавався до кінця століття 40 разів. У ньому викладені головні принципи гуманістичної педагогіки: оновлення освітньої програми, провідна роль *studia humanitatis* у вихованні нової людини, узгодженість виховання індивідуальних і вікових особливостей дітей, всебічний і гармонійний розвиток їх здібностей, гуманні відносини вчителя і учня і т. д. Гуманіст зазначав, що тільки вивчення основ наук («вільні заняття» — *liberalis studia*) є «достойними вільної людини», оскільки ними «вирощуються і вдосконалюються чесноти і мудрість, а... тіло й душа схиляються то всього кращого, завдяки чому люди, як правило, досягають честі і слави...» [4, с.82]. Моральна філософія та історія потрібні тим, хто «займається державними справами». Перша «розкриває обов'язки всіх людей і що кожному відповідає», дає настанови, друга — показує приклади і вчить, «що слід зробити і сказати в потрібний момент» [4, с.90].

Ідеї громадянського гуманізму, як і традиція «виховання государів», вплинули на суспільну думку інших європейських країн. Вони були близькими й українським мислителям XVI — XVII ст.: С.Оріховському, І.Домбровському, Л.Зизанію та іншим, «які під спільним благом розуміли, передусім, захист вітчизни від зовнішніх ворогів, збереження громадянського і релігійного миру й злагоді у країні» [7, с.383].

Л.Б.Альберті (1404 — 1472 рр.) — корифея італійського Відродження, також відносять до громадянського гуманізму, хоча дехто з дослідників виділяє його ідеї в окремий напрямок філософської думки. Людина високоосвічена, справжній «*l'uomo universale*», він проявив талант у різноманітних галузях науки і мистецтва. Математика і механіка, архітектура і педагогіка, філософія, етика, естетика — таким було коло його творчих пошуків.

Альберті був переконаним прихильником активного громадянського життя. «Ніхто не матиме більшої і міцнішої слави, ніж той, хто присвятить себе примноженню величі своєї батьківщини, своїх співвітчизників і своєї сім'ї», — писав він [2, с.160]. Сенс людського життя — у праці та інших почесних справах, «мистецтво жити досягається у діяннях» [2, с.158]. Славу і пошану громадянам дає й багатство як підсумок чесної і розумної господарської діяльності.

Соціально-етичні питання Альберті вирішував з точки зору первісного осередку суспільства — сім'ї, того мікросоціуму, де формуються перші враження і характер людини. Його сімейна етика — сплав античної думки і традицій, уявлень торгово-ремісничого прошарку посполанів. У своїй основі вона була світською, громадянською. Гуманіст намагався педагогічно осмислити сімейні стосунки, проблему батьків і дітей, дати рекомендації щодо виховання молоді.

У діалозі «Про сім'ю» Альберті описав ідеальну посполанську родину (був її реальний прототип). Голова її — взірць працьовитості, ретельності, громадянської активності та моральної досконалості. Він представляє сім'ю в її зовнішніх зв'язках, дбає про добробут і виховує підростаюче покоління. Домашніми справами займається господиня — мудра й справедлива. Кожний член сім'ї чесно виконує покладені на нього обов'язки. Молодші шанують старших, слуги — хазяїв. Проявам егоїзму протиставлено сімейне благо.

Як соціальна мікроструктура, сім'я у Альберті не лише господарський колектив, що здійснює торгово-виробниче або фінансове підприємництво; вона є осередком початкової і професійної освіти, а головне, що невинно повторює гуманіст, — виховання підростаючого покоління у дусі високої моральності в її ренесансному розумінні. У діалозі викладена чітка, продумана в деталях програма гуманістичного виховання, де знання і праця відіграють провідну роль, а розкриття природних здібностей і гармонійний розвиток є однією з кінцевих цілей.

Альберті наголошує на величезній відповідальності, яка покладена на батьків, — не тільки «наповнювати комори», а стежити за фізичним і духовним розвитком молоді, займатися «моральним загартуванням, не даючи їй підупасти духом... під ударами фортуни» [1, с.364]. Він переконаний, що «підклубанням батька твориться доброчесність дитини» [1, с.365]. Як надійний керманіч, веде він сімейний корабель у бурхливому морі життя, не випускаючи з виду товариські стосунки дітей, їх звичаї і поведінку, постійно контролюючи стосунки між дітьми, виправляючи і лікуючи «промовами скоріше розсудливими, ніж гнівними», використовуючи «свій авторитет, а не владу», пораду, а не наказ.

Дітей слід привчати до труднощів життя, «терпіти холод без головного убору і босоніж, довго не спати вночі, підніматися до сходу сонця...» [1, с.378]. Предмет особливої уваги — освіта молоді. Остання повинна зростати «не тільки з роками, а й з вченістю і знаннями» [1, с.381].

Проте, гуманіст прекрасно розумів, що все не так просто. Гармонія розпадалась при зіткненні з реальним світом. Альберті і сам не мав такої сім'ї, болісно переживав відчуженість і образу з боку рідних [5, с.180]. В інших своїх працях він зобразив падіння моралі, загальну зіпсованість і труднощі у стосунках батьків і дітей. Відгуки розчарування і песимізму далися взнаки й у діалозі «Про сім'ю», де він зазначає, що виховання вкрай необхідне для відновлення втраченого порядку.

Гуманістична педагогіка епохи Відродження багато в чому завдячувала своїм народженням і бурхливим розвитком моральній філософії. Саме від неї вона отримала потужний імпульс, що забезпечив подолання схоластичних догм і формування нової виховної парадигми. Соціально-етичні ідеали гуманістів були покладені в основу морального виховання нової людини, фізично і духовно досконалої особистості, яка твердо стоїть на землі і знаходить щастя в творчому, активному житті.

Література

1. *Альберти Л.Б.* О семье //Опыт тысячелетия. Средние века и эпоха Возрождения: Быт, нравы, идеалы: Хрестоматия. — М., 1996.
2. *Брагина Л.М.* Социально-этические взгляды итальянских гуманистов. Вторая половина XV века. — М., 1983.
3. *Бруни А.Л.* Введение в науку о морали //Сочинения итальянских гуманистов эпохи

- Возрождения (XV век) /Под ред. Л.М. Брагиной. — М., 1985.
4. *Верджерио П.-П.* О благородных нравах и свободных науках //Итальянский гуманизм эпохи Возрождения. Сборник текстов. — Ч.П. — Саратов, 1988.
  5. *Гарен Э.* Проблемы итальянского Возрождения. — М., 1986.
  6. Культура Средневековья и Возрождения /Составитель Н.Л. Перская. — Харьков, 1998.
  7. *Литвинов В.* Ренесансний гуманізм в Україні. Ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії XV — початку XVII століття. — Київ, 2000.
  8. *Пальмиери М.* Гражданская жизнь //Опыт тысячелетия. Средние века и эпоха Возрождения: Быт, нравы, идеалы: Хрестоматия. — М., 1996.
  9. *Салютати К.* Из трактата «Де Туганно» //А.К. Дживилегов. Собрание текстов итальянских, немецких, французских и английских писателей XIV —XVI веков. — М.-Ленинград, 1925.

Надійшла до редакції 23.12.2002 р.